

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.1

DOI: <https://doi.org/10.32782/easterneurope.36-1>

МАНІПУЛЮВАННЯ НАСТРОЯМИ СУСПІЛЬСТВА ЯК ЗАСІБ ВІДВОЛІКАННЯ СУСПІЛЬНОЇ УВАГИ

MANIPULATION OF PUBLIC SENTIMENT AS A MEANS OF DIVERTING PUBLIC ATTENTION

Абрамов Ф.В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної економічної теорії,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Abramov Fedir

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

У статті досліджуються стратегії, що дозволяють великим гравця-маніпуляторам успішно протидіяти загрози прийняття формальних правил, що обмежують обрану ними діяльність. Встановлено, що зниження ступеня суспільного занепокоєння, як стратегія уникнення запровадження обмежувальних формальних правил, характеризується найнижчою ефективністю з усіх стратегій до яких може вдатися великий гравець. Більшим рівнем ефективності характеризується такі стратегії, як: стратегія лобіювання та стратегія підвищення рівня суспільного занепокоєння. Визначено, що стратегія підвищення рівня суспільного занепокоєння може бути застосована великим гравцем у випадку якщо занепокоєння населення досягає такого рівня, за якого створюються умови, що є сприятливими для маніпулювання суспільними настроями. Натомість застосування стратегії лобіювання є виправданим у випадку низького рівня суспільного занепокоєння. Показано, що для попередження відволікаючого маніпулювання найбільш ефективними є такі заходи, як: політика комплексного розв'язання загальної проблеми та заходи з підвищення освіченості суспільства.

Ключові слова: маніпулювання, суспільні настрої, динаміка формальних правил, лобіювання, інститути.

The purpose of the study is to identify strategies that allow big player-manipulators to successfully counteract the threat of implementing formal rules limiting their chosen activities, and to determine the effectiveness of these strategies. It is shown that in order to counteract the implementation of formal rules limiting the direct activity of a big player-manipulator, the latter has several alternative strategies: the strategy of reducing the level of public concern, the strategy of lobbying, and the strategy of increasing the level of public concern. The main factor that determines the choice of strategy is the degree of public concern about the consequences of the direct activities of a big player-manipulator. It is shown that reducing the degree of public concern, as a strategy to avoid the introduction of restrictive formal rules, is characterized by the lowest efficiency of all strategies that a big player-manipulator can resort to, due to the obviousness for most members of society of the connection between the big player and opportunistic players. Strategies to avoid the implementation of restrictive formal rules characterized by a greater level of effectiveness are: the strategy of lobbying and the strategy of increasing the level of public concern. It was determined that the strategy of increasing the level of public concern can be applied by a big player if the concern of the country's population about the relevant problem reaches such a level that conditions are created that are favorable for the manipulation of public sentiments. A lobbying strategy can be used by a big player, either when public concern is low or when the big player is using a strategy to increase public concern. However, the combination of lobbying strategies and raising the level of public concern is not mandatory. The ineffectiveness and inexpediency of the application of measures to prevent the practice of distracting manipulation of public sentiments, aimed at breaking the connection between the big player-manipulator and the opportunistic players, have been proven. It is shown that the most effective measures to prevent distracting manipulation are: the policy of comprehensive solution of the general problem, measures to increase the education of the society.

Keywords: manipulation, public sentiment, dynamics of formal rules, lobbying, institutions.

Постановка проблеми. Багато видів безпосередньої діяльності, що була обрана великими гравцями-маніпуляторами є достатньо небезпечними для суспільства, щоб привернути увагу та викликати зростання рівня занепокоєння відповідною проблемою не лише у фахівців відповідного профілю, але й у більшості населення країни. Проте виявлення та оприлюднення інформації щодо небезпеки діяльності того чи іншого великого гравця, з подальшим зростанням рівня занепокоєння суспільства, не завжди має наслідком законодавчу заборону чи обмеження відповідної діяльності. Подібний стан речей є наслідком не лише ефекту безбілетника та високого рівня витрат колективної дії, але й результатом цілеспрямованої діяльності великого гравця, що шляхом маніпулювання суспільними настроями намагається відволікти суспільну увагу від проблеми небезпеки обраної ним діяльності.

Очевидно, що можливість великих гравців-маніпуляторів успішно протидіяти прийняттю обмежувальних формальних правил не лише дозволяє великим гравцям продовжити свою потенційно небезпечну діяльність, але й може негативно позначатися на динаміці ефективності формальних правил. Тому пошук заходів попередження виникнення та поширення практики маніпулювання суспільними настроями з метою відволікання суспільної уваги є актуальною проблемою від вирішення якої залежить забезпечення позитивної динаміки формальних правил та успішності інституційних реформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Важливість ефективних інститутів та формальних правил для багатьох аспектів суспільного життя [1; 2], зокрема для забезпечення сталого глобального розвитку [3] та міжнародної торгівлі [4; 5], підкреслюється багатьма дослідниками. Також дослідниками було приділено багато уваги таким проблемам як вибір альтернативних інститутів [6–8] та визначення макроекономічних детермінантів розвитку інститутів [9] Проте незважаючи на плідну роботу дослідників щодо виявлення причин та наслідків неефективності формальних правил, проблема маніпулювання суспільними настроями з метою відволікання суспільної уваги від небезпечної діяльності великого гравця-маніпулятора залишається недослідженою.

Постановка завдання. Метою даної статті є виявлення стратегій, що дозволяють великим гравцям-маніпуляторам успішно протидіяти прийняттю формальних правил, що обмежують обрану ними діяльність, та визначення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Достатньо розповсюдженою є ситуація коли потужні корпорації продовжують свою безпосередню діяльність незважаючи на те, що їм відомо про небезпечність своєї продукції або

про шкоду яку завдає процес її виробництва. Приховувати відповідну інформацію від суспільства, корпорації можуть переважно завдяки створенню жорстких обмежень для співробітників своїх дослідницьких підрозділів щодо права оприлюднення отриманих ними результатів досліджень.

Не менш поширеною є й ситуація коли корпорації продовжують свою безпосередню діяльність незважаючи на оприлюднення інформації про її небезпеку. Проте тепер продовження корпорацією даної діяльності знаходиться під постійною загрозою. Так, наприклад, якщо існує потужна корпорація, що на одному зі своїх виробництв використовує технологічний процес, що негативно впливає на довколишнє середовище, то виявлення незалежними дослідниками цього негативного впливу може призвести до прийняття формальних правил, що забороняють, обмежують або оподатковують використання даного технологічного процесу. Впровадження подібних формальних правил є небажаним для даної корпорації. Незалежно від того які саме обмеження будуть застосовані – повна заборона, вимога зменшити обсяги викидів, додаткові податки чи необхідність купівлі квот на викиди – для корпорації, це матиме тяжкі наслідки, адже неминуче призведе до зростання рівня її витрат.

В подібному випадку, корпорації можуть продовжувати свою безпосередню діяльність лише завдяки вживанню певних заходів щодо унеможливлення прийняття формальних правил, що тим чи іншим чином обмежують діяльність корпорації – обмежувальні формальні правила. Без вживання подібних заходів імовірність прийняття обмежувальних формальних правил буде більш ніж імовірною, адже для їх запровадження членам суспільства, що непокояться даною проблемою, непотрібно навіть згуртуватися та координувати свої дії для організації протестів чи висування петицій. При досягненні певного рівня суспільного занепокоєння даною проблемою ініціатором запровадження обмежувальних формальних правил може бути одна з політичних сил, що шукає підтримки виборців для перемоги на наступних виборах. Одним з чинників, що відкриває для корпорацій можливість перешкоджати прийняттю обмежувальних формальних правил є те, що більшість з корпорацій має достатньо можливостей для цілеспрямованого впливу на рівень занепокоєння суспільства, тобто є великими гравцями-маніпуляторами. Проте остаточний вибір корпорацією своєї стратегії попередження прийняття обмежувальних формальних правил визначатиметься ступенем занепокоєності суспільства.

Якщо оприлюднення результатів незалежних досліджень, що вказують на наявність негативних наслідків безпосередньої діяльності великого гравця-маніпулятора не викликає занепокоєння ані у пересічних громадян, ані

у фахівців відповідного профілю, то великий гравець може й надалі продовжувати свою безпосередню діяльність. Адаже за нульового рівня занепокоєння, в суспільстві не виникає запит на запровадження обмежень щодо відповідного небезпечного виду діяльності, і ймовірність запровадження обмежувальних формальних правил буде незначною.

Якщо ж суспільне занепокоєння досягає рівня за якого загроза прийняття формальних правил, що обмежують безпосередню діяльність великого гравця стає більш ніж ймовірною, то великий гравець вже не може ігнорувати наявність незалежних досліджень і мусить вживати заходи щодо попередження прийняття обмежувальних формальних правил.

Найбільш очевидні заходи, що націлені на усунення безпосередньої причини запровадження обмежувальних формальних правил – високого рівня занепокоєння суспільства шкідливістю відповідної діяльності – є одночасно й найменш ефективними з точки зору великого гравця. Так, наприклад, намагаючись зменшити рівень занепокоєння суспільства, великий гравець може вдаватися до фінансування досліджень, що мають довести відсутність будь-яких шкідливих наслідків від його безпосередньої діяльності – позитивних профінансованих досліджень. Реалізація подібного заходу полегшується тим, що великому гравцю немає потреби навіть вступати в змову з дослідниками з приводу забезпечення прийнятних для нього результатів. По-перше, формулюючи умови надання гранту, великий гравець може висунути такі вимоги для кандидатів, що фінансування буде надано саме тим дослідниками, що працюють у потрібному йому напрямку. По-друге, великий гравець може продовжити фінансування лише тих досліджень, що забезпечують бажані результати, що само по собі є достатнім стимулом для того щоб спонукати багатьох дослідників оприлюднювати «правильні» результати. Проте очевидний зв'язок позитивних профінансованих досліджень з зацікавленим великим гравцем недодасть переконливості результатам досліджень, а навпаки ще більше занепокоїть суспільство. Крім того, наскільки великі кошти не виділялися б великим гравцем на фінансування відповідних досліджень це не зможе зупинити незалежних дослідників і кількість негативних незалежних досліджень неодмінно зростатиме.

Вибір альтернативних заходів до яких може вдаватися великий гравець-маніпулятор для перешкоджання запровадженню обмежувальних формальних правил залежить від того чи спостерігається підвищення ступеня занепокоєності даною проблемою лише у вузьких колах фахівців відповідного профілю, чи занепокоєння вже поширилося на пересічних членів суспільства.

В першому випадку великий гравець може протидіяти запровадженню обмежувальних

формальних правил шляхом (в залежності від особливостей національного законодавства) легального чи нелегального лобіювання своїх інтересів.

Якщо ж занепокоєння відповідною проблемою поширилося на пересічних членів суспільства, то можливості великого гравця для лобіювання своїх інтересів стають все більш обмеженими. Це пояснюється дією двох чинників. По-перше, високий рівень занепокоєння суспільства суттєво ускладнює роботу лобістів: тепер для досягнення мети – недопущення прийняття обмежувальних формальних правил – доведеться докласти більше зусиль та витратити значно більше ресурсів. По-друге, зі зростанням ступеня занепокоєння суспільства, лобіювання інтересів великого гравця з запланованою репутацією стає для політичних сил будь-якого напрямку все більш небезпечним, адже може обернутися втратою підтримки виборців та програшем на наступних виборах. Тому після досягнення певного рівня суспільного занепокоєння, великий гравець має замість лобіювання своїх інтересів перейти до більш активних заходів протидії, а саме: для недопущення прийняття обмежувальних формальних правил, великий гравець замість марних намагань зменшити рівень занепокоєння суспільства може спробувати навпаки підвищити його рівень. Підвищуючи ступінь суспільного занепокоєння альтернативною проблемою великий гравець відволікає суспільну увагу від небезпеки його безпосередньої діяльності, зменшуючи тим самим ймовірність запровадження обмежувальних формальних правил. У якості альтернативної проблеми може бути обрана будь-яка проблема, що непокоїть суспільство, проте найпростіше для великого гравця-маніпулятора буде намагатися підвищити рівень суспільного занепокоєння іншим аспектом тієї ж самої проблеми.

Так, наприклад, якщо незалежними дослідниками було доведено, що технологічний процес, який використовується корпорацією є одним з основних джерел викидів парникових газів; а ступінь занепокоєння суспільства проблемою глобального потепління досяг рівня достатнього для того щоб спонукати як провладні, так й опозиційні політичні сили прийняти обмежувальні формальні правила, то корпорація може спробувати не допустити прийняття обмежувальних формальних правил підвищуючи ступінь суспільного занепокоєння, проте акцентуючи увагу на іншому аспекті проблеми. Дійсно, незважаючи на те, що безпосередньою проблемою глобального потепління вважається надмірний рівень викидів парникових газів, джерел цих викидів є достатньо багато: починаючи від спалення вугілля та природного газу до викидів спричинених сільським господарством та сміттєзвалищами. Тому стимулюючи зростання панічних настроїв в суспільстві та концентруючи при цьому увагу суспільства на небезпеці

якого-небудь іншого джерела парникових газів, корпорація може відволікти увагу суспільства від проблеми шкідливості власного технологічного процесу та уникнути загрози прийняття обмежувальних формальних правил.

Для успішної реалізації стратегії підвищення рівня суспільного занепокоєння, великий гравець-маніпулятор може скористатися послугами гравців-опортуністів та дрібних гравців-маніпуляторів.

У якості гравців-опортуністів можуть виступати незалежні дослідники, що отримують фінансування від великого гравця у вигляді грантів. Як вже зазначалося раніше, незважаючи на те, що незалежні дослідники не є працівниками дослідницького підрозділу будь-якої корпорації та не підпорядковуються її менеджерам, залежність подальшого фінансування досліджень від отриманих результатів спонукає незалежних дослідників забезпечувати результат, що відповідає інтересам «замовника». Навіть якщо незалежні дослідники не йдуть на підробку отриманих ними результатів, вибіркоче фінансування досліджень, що вже отримували потрібні результати може стати причиною непропорційного зростання кількості публікацій з відволікаючої проблеми та привернути увагу ЗМІ. Таким чином, фінансуючи наукові дослідження щодо небезпеки відволікаючої проблеми, великий гравець створює умови для постійного циркулювання в медійному просторі результатів незалежних досліджень, що відповідають його планам.

У якості дрібних гравців-маніпуляторів можуть виступати широке коло осіб, втому числі й різноманітні активісти, що отримують фінансування з відповідних недержавних фондів. Щойно, завдяки ЗМІ та гравцям-опортуністам, суспільство ознайомиться з новою небезпекою, а недержавні фонди запропонують фінансування громадських організацій, що взялися боротися з новим злом, дрібні гравці зможуть скористатися ситуацією на свою користь. Проте безпосереднім наслідком активної діяльності дрібних гравців буде подальше зростання рівня суспільного занепокоєння відволікаючою проблемою. Великий гравець зможе суттєво прискорити цей процес не лише пропонуючи гранти незалежним дослідникам, але й виділяючи кошти фондам, що фінансують дрібних гравців. Великий гравець навіть може спробувати приміряти на себе образ борця з відповідною проблемою, а всі закиди про небезпеку обраного ним виду безпосередньої діяльності виставляти як нападки збоку зацікавлених осіб, що намагаються відстояти свої власні корисливі інтереси.

Важливою умовою від виконання якої залежить успіх у відволіканні суспільної уваги є те, що вибір альтернативної проблеми немає зачіпати інтересів інших потужних гравців. Невиконання даної умови може призвести до початку війни маніпулювання суспільними настроями, коли великі гравці будуть намагатися загострити

увагу суспільства навколо тієї проблеми, що є чутливою для опонента. Участь у подібній війні маніпулювання вимагатиме від кожного з учасників великих витрат ресурсів, при цьому, жодним чином не гарантуючи перемоги.

Слід підкреслити, що основною умовою, що дозволяє перехід великого гравця до застосування практики маніпулювання суспільними настроями є не втрата стратегією лобіювання своєї ефективності, а досягнення суспільним занепокоєнням такого рівня, за якого маніпулювання стає можливим. Тому для того, щоб великий гравець зміг скористатися можливістю маніпулювання суспільними настроями, суспільне занепокоєння має досягти відповідного рівня ще до того, як лобіювання остаточно втратить свою ефективність. В іншому випадку, запровадження обмежувальних формальних правил стає неминучим, адже великий гравець не зможе успішно протидіяти їх прийняттю в період між втратою ефективності стратегією лобіювання та можливістю застосування стратегії маніпулювання.

Слід зауважити, що завдяки активному відволіканню уваги суспільства від основної проблеми, як легальне, так й нелегальне лобіювання інтересів великого гравця знову набуває ефективності, адже тепер увага суспільства не прикута до відповідної проблеми та діяльності лобістів. Більш того, великий гравець може звернутися до послуг лобістів не лише для недопущення прийняття обмежувальних формальних правил, але й для прискорення прийняття формальних правил, щодо боротьби з альтернативною проблемою. Завдяки чому великий гравець може поєднувати використання практики маніпулювання суспільними настроями з лобіюванням своїх інтересів. Проте, подібне поєднання практики маніпулювання суспільними настроями та лобіювання не є обов'язковим: великий гравець може досягти бажаної мети обмежуючись лише застосуванням практики маніпулювання суспільними настроями.

Як можна бачити з вищевикладеного, ключовим елементом практики маніпулювання суспільними настроями з метою відволікання суспільної уваги є використання великим гравцем послуг гравців-опортуністів. Без позитивних профінансованих досліджень, результати яких демонструють небезпеку альтернативних проблем, формування умов, що є сприятливими для маніпулювання суспільними настроями неможливе. Проте, розірвання зв'язку між великим гравцем та гравцями-опортуністами, як засіб попередження поширення практики відволікаючого маніпулювання суспільними настроями є малоефективним та, у багатьох випадках, недоцільним. По-перше, виявлення факту навмисного вибіркового фінансування сприятливих для великого гравця досліджень неможливо, а забороняти великим гравцям фінансувати будь-які дослідження є недоцільним, адже

завдяки благодійності великих корпорацій фінансується суттєва частка наукових досліджень як безпосередньо, так й через різноманітні фонди. По-друге, фінансування позитивних профінансованих досліджень може відбуватися не напряду, а через відповідні фонди, для цього достатнього, щоб спостерігалася певна асиметрія в фінансуванні досліджень одним з фондів. Тобто для досягнення бажаної мети великому гравцю буде достатньо робити благодійні внески в ті фонди, що фінансують, переважно, ті дослідження, що відповідають інтересам великого гравця.

Відповідно, для протидії маніпулюванню суспільними настроями з метою відволікання суспільної уваги мають застосовуватись ті ж самі заходи, що є ефективними для попередження загального маніпулювання суспільними настроями: політика комплексного розв'язання загальної проблеми та заходи з підвищення освіченості суспільства [10].

Висновки. У великого гравця-маніпулятора є декілька альтернативних стратегій протидії прийняттю формальних правил, що обмежують його безпосередню діяльність. Основним чинником, що визначає вибір стратегії є ступінь занепокоєння суспільства наслідками безпосередньої діяльності великого гравця. Якщо рівень занепокоєння суспільства через безпосередню діяльність гравця-маніпулятора не досяг порогового рівня за якого політичні сили будуть змушені реагувати, і немає ознак того, що рівень занепокоєння може зрости найближчим часом, то для великого гравця-маніпулятора найбільш оптимальною стратегією протидії прийняттю

обмежувальних формальних правил буде стратегія ігнорування. Якщо ж рівень занепокоєння суспільства досяг відповідного порогового рівня, то великий гравець має обирати між стратегією зниження рівня суспільного занепокоєння, стратегією лобіювання та стратегією підвищення рівня суспільного занепокоєння.

Стратегія зниження ступеня суспільного занепокоєння характеризується найменшим рівнем ефективності, що обумовлено очевидністю для суспільства зв'язку між великим гравцем та профінансованими ним дослідженнями та неможливістю зупинити роботу незалежних дослідників. Окреме застосування стратегії лобіювання є виправданим тільки в умовах незначного перевищення порогового рівня суспільного занепокоєння, коли негативні наслідки безпосередньої діяльності великого гравця викликають занепокоєння лише у фахівців відповідного профілю. Застосування стратегії підвищення рівня суспільного занепокоєння стає можливим у випадку поширення занепокоєння відповідною проблемою на всі верстви населення, що створює сприятливі умови для маніпулювання суспільними настроями. Стратегія підвищення рівня суспільного занепокоєння може застосовуватись разом зі стратегією лобіювання, проте подібне поєднання стратегій не є обов'язковим.

Для попередження поширення практики відволікаючого маніпулювання суспільними настроями можуть бути застосовані такі заходи, як: політика комплексного розв'язання загальної проблеми та заходи з підвищення освіченості суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. North D. C. Institutions. *Journal of Economic Perspectives*. 1991. Vol. 5. № 1. P. 97–112.
2. Buckenmaier J., Dimant E., Posten AC. et al. Efficient Institutions and Effective Deterrence: On Timing and Uncertainty of Formal Sanctions. *Journal of Risk and Uncertainty*. 2021. Vol. 62. № 2. P. 177–201.
3. Tokumaru N. Coevolution of institutions and residents toward sustainable glocal development: a case study on the Kuni Umi solar power project on Awaji Island. *Evolutionary and Institutional Economics Review*. 2020. Vol. 17. № 1. P. 197–217.
4. Park S. M. Domestic formal and informal institutions: their substitutability and comparative advantage. *Review of World Economics*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10290-022-00483-0>
5. Park S. M. The interrelation between formal and informal institutions through international trade. *Review of International Economics*. 2021. Vol. 29. № 5. P. 1358–1381.
6. Dannenberg A., Gallier C. The choice of institutions to solve cooperation problems: a survey of experimental research. *Experimental Economics*. 2020. Vol. 23. № 3. P. 716–749.
7. Jo J., Rothenberg L. S. Budgetary choices and institutional rules: veto rules and budget volatility. *Economics of Governance*. 2020. Vol. 21. № 1. P. 1–25.
8. Grimm V., Mengel F. Matching technology and the choice of punishment institutions in a prisoner's dilemma game. *Journal of Economic Behavior and Organization*. 2011. Vol. 78. № 3. P. 333–348.
9. Aluko O. A., Ibrahim M. On the macroeconomic determinants of financial institutions development in sub-Saharan Africa. *International Review of Economics*. 2020. Vol. 67. № 1. P. 69–85.
10. Абрамов Ф. В. Заходи з попередження маніпулювання суспільними настроями. *Бізнес Інформ*. 2019. № 11. С. 22–27.

REFERENCES:

1. North D. C. (1991) Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 5, no. 1, pp. 97–112.
2. Buckenmaier J., Dimant E., Posten AC. et al. (2021) Efficient Institutions and Effective Deterrence: On Timing and Uncertainty of Formal Sanctions. *Journal of Risk and Uncertainty*, vol. 62, no. 2, pp. 177–201.

3. Tokumaru N. (2020) Coevolution of institutions and residents toward sustainable glocal development: a case study on the Kuni Umi solar power project on Awaji Island. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, vol. 17, no. 1, pp. 197–217.
4. Park S. M. (2022) Domestic formal and informal institutions: their substitutability and comparative advantage. *Review of World Economics*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10290-022-00483-0>
5. Park S. M. (2021) The interrelation between formal and informal institutions through international trade. *Review of International Economics*, vol. 29, no. 5, pp. 1358–1381.
6. Dannenberg A., Gallier C. (2020) The choice of institutions to solve cooperation problems: a survey of experimental research. *Experimental Economics*, vol. 23, no. 3, pp. 716–749.
7. Jo J., Rothenberg L. S. (2020) Budgetary choices and institutional rules: veto rules and budget volatility. *Economics of Governance*, vol. 21, no. 1, pp. 1–25.
8. Grimm V., Mengel F. (2011) Matching technology and the choice of punishment institutions in a prisoner's dilemma game. *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 78, no. 3, pp. 333–348.
9. Aluko O. A., Ibrahim M. (2020) On the macroeconomic determinants of financial institutions development in sub-Saharan Africa. *International Review of Economics*, vol. 67, no. 1, pp. 69–85.
10. Abramov F. V. (2019) Zakhody z poperedzhennia manipuliuvannia suspilnymy nastroiamy [Measures to Prevent Manipulation with Public Sentiments]. *Biznes Inform*, no. 11, pp. 22–27.